

शेतकरी जीवन आणि त्याचे साहित्यातील पडसाद

Peasant life and its impact in literature

डॉ. सौ. वीरा मांडवकर

सहायक प्राध्यापक, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ

संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर रिसर्च सेंटर

ई मेल : veeramandavkar18@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा :

मराठी साहित्यात सुरुवातीला ग्रामीण किंवा कृषीप्रधान लोकजीवन दुर्लक्षित होते. या लोकजीवनाचा आढावा त्या त्या भागातील साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यकृतीतून 1920 च्या दशकापासून अविष्कृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात प्रामुख्याने कादंबरी, कथा व कवितांचा अंतर्भाव होतो. ग्रामीण कवितेत बहिणाबाईची कविता ही खऱ्या अर्थाने ग्रामीण कविता ठरते. निसर्ग, शेती, ग्रामीण समाजव्यवस्था, आणि सहज आणि सर्जनशील भाषाशैली इ. वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी बहिणाबाईची कविता आहे. नैराश्याला दूर सारत आशेचा किरण तेवता ठेवत कठीण परिस्थितीशी लढण्याचा महामंत्र देणारी त्यांची कविता आहे.

Abstract:

Marathi literature initially ignored rural or agrarian folk life. Literary writers of different region have tried to explore this folk life through their literary works since the 1920s. It mainly includes novels, stories and poems. In rural poetry, Bahinabai's poetry is truly rural poetry. Bahinabai's poetry is characterized by nature, agriculture, rural social order, and simple and creative language. Her poem is a great mantra to fight against the difficult situation while keeping the ray of hope shining.

प्रस्तावना :

ग्रामीण जीवन आणि त्यातील घटनांना समाजमाध्यमांतून उद्धृत करण्यात आले; परंतु ग्रामीण समाजात घडणाऱ्या रोजच्या घडामोडींची बखर लिहायला कुणालाही वेळ मिळाला नाही. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन वा इतर वाहिन्यांनी टाकलेला प्रकाशज्ञोत अत्यंत तोकडा होता. ग्रामीण लोकांच्या मूलभूत समस्यांचा कुणी विचार केला नाही. मात्र आजवरच्या साहित्य प्रसवाचा अनुभव घेता ही बाब ग्रामीण जीवनाशी, समाजाशी वा या समस्यांचा एक घटकच असणाऱ्या लेखक, कवी वा साहित्यिकांच्या नजरेतून मात्र सुटली नाही. दुष्काळाच्या झळा सोसलेल्या व भोगत असलेल्या खानदेश, मराठवाडा व विदर्भ या मुख्य भूभागात निर्माण झालेल्या ग्रामीण समस्यांचे वाङ्मयीन आविष्करण त्या त्या भागातील शेतकरीपुत्र, कृषिपुत्र साहित्यिकांनी आपापल्या परीने प्रगतीच्या लाघवी झापडा डोळ्यावर बांधलेल्या तथाकथित समाजासमोर प्रचंड ताकदीने आपल्या लेखणीतून शब्दबद्ध केले आहे.

बीजशब्द : ग्रामीण, शेतकरी, समाज, स्थिती, साहित्य, प्रतिमा, जागतिकीकरण, सामाजिकरण

विषय विवेचन :

ग्रामीण किंवा कृषीप्रधान लोकजीवनाचा आढावा त्या त्या भागातील साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यकृतीतून अविष्कृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामीणांच्या प्रश्नांना मूर्तरूप देण्याची धडपड गती घेऊ लागली आणि त्या गतीने प्रगत समाजाचे डोळे उघडले. विविध कथा, कविता, कादंबऱ्या व ललित वाङ्मयातून शेतकरी जीवनाचे वास्तव पडसाद कसे उमटतील यासाठी साहित्यिक प्रयत्न करू लागले. ग्रामीण समाजाची अशीही स्थिती गती असू शकते, हा विचार सर्वच स्तरातील लोकांना धक्का देणारा ठरला. याच ग्रामीण साहित्याने समाजप्रबोधनाचा जणू वसाच घेतल्याचे दिसून आले व ग्रामीण जनतेला सामाजिक बांधिलकीतून प्रोत्साहक शक्तीही प्रदान केली. याच बांधिलकीने ग्रामीण जीवनातील दुःखावर

फुंकर मारण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. समकालीन समस्यांना आपापल्या साहित्यकृतीतून समाजापुढे व्यक्त केले. ग्रामीण जीवनाचे अनुभव, समस्यांची ताकदीची जाण स्वतः शेतकरीपुत्र असल्यामुळे ग्रामीण साहित्यिकांना प्रश्न मांडण्यासाठी वापरलेल्या प्रतिमा, प्रतीकं जिवंत असल्यामुळे सामान्य वाचकांनाही त्यांना कळायला, समजायला कठीण गेली नाही.

कृषी आणि कृषकाकडे दुर्लक्ष :

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. हे 'साहित्याची सामाजिकता' या निमित्ताने आपण नेहमीच अनुभवत असतो. ग्रामीण जीवनात घडणाऱ्या विविध महत्त्वपूर्ण बऱ्या-वाईट घटनांचा आढावा साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यकृतीतून अभिव्यक्त केला आहे. नव्वदपूर्व साहित्यात आलेल्या कथा, कादंबऱ्या, कविता व इतर ललित वाङ्मय कलाकृतीत शेती, शेतीविषयक जीवन, शेतकऱ्यांच्या शेती जीवनाशी संबंधित सर्व कार्याची भरभराटच अधोरेखित करण्यात आली. नव्वदच्या दशकात भारतात संगणक युगाची पाळेमुळे घट्ट रोवल्या गेली, जीवन गतिमान झाले, विज्ञानाने प्रचंड प्रगती साधली. शिक्षण पराकोटीच्या उच्चतेवर जाऊन पोचले परंतु याच विज्ञानाने कृषितंत्राकडे दुर्लक्ष केले. दरम्यान याच काळात जागतिकीकरणाचा उदय झाला. देशाची, राज्याची प्रगती झाल्याच्या वल्गनांनी प्रचंड वेग घेतला. मात्र तेवढ्याच ताकदीने कृषिक्षेत्र, शेतकरी व ग्रामीण जीवनाकडे दुर्लक्ष झाले. काही वर्षे हा बदल सामान्यांच्या लक्षातच आला नाही. ग्रामीण समाज कसा जगतो, त्याच्या काय समस्या आहेत? याचा जणू विसरच प्रगत समाजाला पडला. ग्रामीण जीवन, त्यातील घटनांना वृत्तपत्रे वा बातम्यांमधून उद्धृत करण्यात आले. परंतु ग्रामीण समाजात घडणाऱ्या रोजच्या घडामोडींवर लिहायलाही कुणाला वेळ मिळाला नाही. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन वा इतर वाहिन्यांनी टाकलेला प्रकाशज्ञोत अत्यंत तोकडा होता. ग्रामीण लोकांच्या मुलभूत समस्यांचाही कुणाला विचार आला नाही. परंतु आजवरच्या साहित्य प्रसवाचा अनुभव घेता ही बाब ग्रामीण जीवनाशी, समाजाशी वा या समस्यांचा एक घटकच असणाऱ्या लेखक, कवी वा साहित्यिकांच्या नजरेतून मात्र सुटली नाही. दुष्काळाच्या झळा सोसलेल्या व भोगत असलेल्या खानदेश, मराठवाडा व विदर्भ या मुख्य भूभागात निर्माण झालेल्या ग्रामीण समस्यांचे वाङ्मयीन अविष्करण त्या त्या भागातील शेतकरीपुत्र, कृषिपुत्र साहित्यिकांनी आपापल्या परीने प्रगतीच्या लाषवी झापडा डोळ्यावर बांधलेल्या तथाकथित समाजासमोर प्रचंड ताकदीने आपल्या लेखणीतून शब्दबद्ध केले.

मातीशी जोडलेले लेखक :

साहित्यात लोकजीवन, ग्रामीण जीवन चितारायचे असेल तर लेखक, कवींची नाळ त्या मातीशी जुळायला हवी हाच धागा पुढे घेऊन ग्रामीण साहित्यिक म्हणवणाऱ्या पण स्वतः ग्रामीण मातीशीच नाळ जोडलेल्या काही लेखक मंडळींनी ग्रामीण जीवन, लोकजीवन, लोकसंस्कृती, ग्रामीण लोकांचे भावजीवन, ग्रामीणांच्या समस्या, त्या समस्यांना सोडविण्यासाठी येत आलेल्या अडचणी वा निराकरणे इ. ची विस्तृत मांडणी आपल्या साहित्यातून अविष्कृत केली. जागतिकीकरणाने घेतलेली उसळी व यांत्रिकीकरणाची भरमार, विज्ञानाची ग्रामीण जीवनाकडे होणारी वक्रदृष्टी त्यामुळे ग्रामीण माणसांची, शेतकऱ्यांची केविलवाणी घडपड साहित्यिकांनी रेखाटण्याचा व ते भीषण वास्तव समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न ताकदीने केला, याचदरम्यान समाजामध्ये घडलेल्या काही बदलांमुळे जसे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व आर्थिक संकटांचा ग्रामीणांना करावा लागणारा सामना चितारल्या जाऊ लागला. घरात, कुटुंबात, सगळ्यांचीच होणारी ससेहोलपट त्याच्या सहनशक्तीच्या पलीकडची झाली. सरकारने हरषडी शेतकऱ्यांच्या हातावर तुरीच दिल्या. कृषी उत्पन्न बाजार समितीतून ना लाभ ना दिलासा. पीक विम्याने दिलेला धोका, वरच्या पातळीवरून शेती वा कृषिक्षेत्राकडे झालेला जाणिवपूर्वक कानाडोळा, सरकारच्या सादर करण्यात येत असलेल्या बजेट मध्ये कृषिक्षेत्रासाठी अत्यल्प मदत, बियाणे कंपन्यांकडून बोगस बियाण्यांचा पुरवठा व उगवण्याची क्षमता नसलेल्या बियाण्यांचा पुरवठा, पाऊसपाण्याचा लहरीपणा यामुळे शेतकरी, शेतमजूर पुरता खचला. खरीप गेल्यावर रब्बीची आशा करता त्यानेही दगा द्यावा व संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच कुटुंबाची कोलमडून पडावी, अशा विपन्नावस्थेत शेतकऱ्याला जगणे कठीण व्हायला लागले. यातून अगदी क्षमतेच्या बाहेर गेलेल्यांनी व्यसनाधीनतेकडे वळल्याने कुटुंबाचा सामाजिक व सांस्कृतिक न्हास यामुळे शेतकरी पुरता खचला गेला. त्यातही काही योजना जर गावात आल्याही तर त्या धनदांडग्यांनीच घशात घालाव्यात व खऱ्या लाभार्थींना त्याचा कवडीचाही फायदा झाला नाही. खऱ्या-खोट्याच्या वादातच तो गोवल्या गेला नि आपल्यापुढे मरणाशिवाय पर्यायच नाही या बिंदूवर तो येऊन पोचला. या शेतकऱ्यांच्या टोकाच्या निर्णयामुळे त्याची बायको, मुले, आई, वडील, भाऊ बहीण पर्यायाने संपूर्ण कुटुंबाचीच वाताहत झाली. या सर्व अवस्थेमुळे खेड्यात, गावात, ग्रामीण भागात हाहाकार माजला. हे चित्रण शेवटी वृत्तपत्रे व इतर वृत्तवाहिन्यांच्याही पुढे जाऊन शेतकरीपुत्र साहित्यिकांनी अत्यंत निर्भिडपणे समाजापुढे मांडले. एवढे मोठे गंभीर वास्तव लोकांपुढे, शासनापुढे, समाजापुढे आले. साहित्यिकांना जो जो वाङ्मय प्रकार भावला त्यात प्रामुख्याने कादंबरी, कथा व कवितांचा अंतर्भाव होतो.

शेतकरी विषयक साहित्याचे ऊर्जास्रोत :

शेतकरी आणि त्याच्या सभोवतालचे ग्रामीण समाजजीवन हे ग्रामीण साहित्याचे ऊर्जास्रोत आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झालेल्या एकूण मराठी साहित्यावर तत्कालीन सुधारणावाद्यांच्या विचारांचा परिणाम झालेला दिसतो. आज जागतिकीकरणाचाही परिणाम मराठी साहित्यावर झालेला आहे. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. या देशातील बहुसंख्य जनता ही खेड्यापाड्यांतून, दऱ्याखोऱ्यांतून आणि रानावनातून आजही राहताना दिसते. या कष्टकरी लोकांच्या प्रश्नाकडे महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी लक्ष वेधले. शेतकरी हा ग्रामीण जीवनाचा कणा आहे. ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रस्थानी असलेल्या शेतकऱ्यांचे शोषण शेतजी, भटर्जीकडून कसे होते आणि अज्ञानामुळे शेतकरी स्वतःच्या दुर्दशेला कसा कारणीभूत ठरतो. त्यासाठी त्याला स्वाभिमानाची आणि अस्मितेची जाणीव करून देणे गरजेचे आहे. शासनानेही त्याला या कामात मदत करण्याची कशी आवश्यकता आहे या संबंधाने अत्यंत अभ्यासपूर्ण व परखड विचार महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथात मांडले आहेत. शासकीय कर्जधारक शेतकऱ्यांची दैनावस्था, त्यांच्या हतबल मनःस्थितीचे, घरादाराचे एकूणच शेतकऱ्यांच्या वास्तव समाजजीवनाचे चित्र या ग्रंथातून त्यांनी साकारले आहे. आधुनिक ग्रामीण साहित्याची बीजे पहिल्यांदा दिसतात ती 'शेतकऱ्याचा असूड' मध्ये.

१९२० च्या दशकापासून कथा, कविता, कादंबरी अशा प्रकारांतून ग्रामीण संवेदना व्यक्त होऊ लागल्या. आंबेडकरी साहित्याच्या पाऊलखुणांवर १९६०-७० च्या पुढे ग्रामीण साहित्याची चळवळ खऱ्या अर्थाने उदयाला आली. अण्णाभाऊ साठे, विश्वास पाटील, उद्धव शेळके, र.वा. दिघे, ग.ल. ठोकळ, गो.नी. दांडेकर, डॉ. मधुकर वाकोडे, डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, ग.रा. वाळींबे, वि.वा. हडप, शंकर पाटील, व्यंकटेश माडगूळकर, डॉ. आनंद यादव, रा.रं. बोराडे, मनोहर तल्हार, राजन गवस, उत्तम बंडू तुपे, बाबाराव मुसळे, पुरुषोत्तम पाटील, मोहन पाटील, डॉ. सुखदेव ढाणके, डॉ. वसंत आबाजी डहाके, ना.धो. महानोर, डॉ. वासुदेव मुलाटे, इंद्रजित भालेराव, सदानंद देशमुख, अशा अनेक साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात शेतकऱ्याला स्थान मिळवून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

स्वातंत्र्योत्तरी मराठी कवितेत कृषी आणि कृषकांचे, ग्राम आणि ग्रामीण जीवनाचे, परंपरागत जीवनमूल्ये आणि आजच्या मूल्यबधीर समाजव्यवस्थेचे काळजाला भिडणारे दर्शन घडविणारी कविता म्हणजे बहिणाबाई चौधरींची कविता असे म्हणता येईल. स्वातंत्र्यपूर्व काळात जानपदगीत संप्रदायाने काही काळ ग्रामीण जीवनदर्शन आपल्या जानपदगीतांमधून घडविले. नंतर सन १९२० साली गांधीयुगाला प्रारंभ झाला व म.गांधींनी ग्रामोद्धाराची एक वेगळी संकल्पना मांडली आणि भारावलेले कार्यकर्ते जसे खेड्याकडे निघाले, तसेच तत्कालीन साहित्यिक-कलावंतांनाही ग्रामाविषयी आपल्या कर्तव्याची जाणीव झाली. १९२३ म्हणजेच रविकिरण मंडळाच्या स्थापनेनंतर हळूहळू ग्रामीण जीवनाविषयी साहित्यिकांमध्ये आस्था निर्माण होऊन ग्रामीण कविता मोठ्या प्रमाणात लिहिली जाऊ लागली. रविकिरण मंडळातील कवी शहरी असल्याने ग्रामीण जीवनानुभवाची शिदोरी जरी त्यांच्या पाठीशी नसली तरी त्यांचे प्रयत्न ग्रामाणिकपणाचे होते. मराठी कविता लोकाभिमुख करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांना फार मोठे यश आले. जानपद गीतानंतर मराठी ग्रामीण कवितेत बहिणाबाईची कविता ही खऱ्या अर्थाने ग्रामीण कविता ठरते. कारण धरत्रीला माता मानणारी बहिणाबाई ही जातिवंत कृषिकन्या आहे. निसर्ग, शेती, ग्रामीण समाजव्यवस्था, आणि सहज आणि सर्जनशील भाषाशैली इ.वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी बहिणाबाईची कविता आहे. मराठी ग्रामीण कवितेच्या इतिहासाच्या दृष्टीने वैशिष्ट्ये असे की, जानपद कविता या नावाने उपन्या प्रेरणेने लिहिल्या गेलेल्या कृतक ग्रामीण कवितेच्या अगोदर ही कविता लिहिली गेली आणि जानपद कवितेचा काळ ओसरल्यावर वाचकांसमोर आली. "या काळात तिची कविता होईल तशी प्रसिद्ध होत गेली असती तर एकूणच ग्रामीण कवितेला अतिशय वेगळे वळण लागण्याची शक्यता होती. तिला वाट पुसतच समोरच्या कवीला जावे लागले असते." हे आनंद यादवाचे मत यासंदर्भात संयुक्तिक वाटते. यादृष्टीने निसर्गकन्या बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील सामाजिकता तपासण्याचा हेतू या शोधनिबंध लेखामागे आहे.

बहिणाबाईची कविता कृषीजीवनाचा अस्सल आरसा :

सन १९६० पर्यंत बहिणाबाई चौधरींची लोकवाणी लोकगंगेप्रमाणे घोषर पोहोचली. 'बहिणाईची गाणी' हा त्यांच्या कवितांचा संग्रह इ.स.१९५२ साली प्रसिद्ध झाला. आपल्या अशिक्षित आईच्या कविता सोपानदेवांनी उतरवून घेतल्या आणि आचार्य अत्रे यांच्या प्रेरणेने बहिणाबाईच्या मृत्यूनंतर इ.स. १९५२ साली पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केल्या.

आपल्या शेतकरी जीवनातील अनुभवाशी इमान राखणारी, जिवंत अनुभवांचे आकार घेऊन रसरशीतपणाने समोर आलेली ही सवयंभू कविता म्हणजे एक चमत्कार आहे. बहिणाबाईंना निसर्ग संवेदनाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण शक्ती लाभलेली आढळते. त्यामुळे त्यांच्या कवितेत तरल कल्पकता व भावगर्भ जाणीव यांच्या रसायनातून एक अर्थपूर्ण प्रतिमासृष्टी निर्माण होते. या भरीव प्रतिमांतून जीवनाचे एक सुजाण, समंजस आणि प्रगल्भ रूप समोर येते.

‘देख संसार संसार

शेंग वरतून काटे
अरे, वरतून काटे
मधी चिक्ने सागरगोटे”
संसाराचे दर्शन घडविणारे हे निसर्गचित्र येथे आपल्या लक्षात येते किंवा
“पाहिसनी रे लोकाचे
यवहार खोटे नाटे
तव्हा बोरी बाभयीच्या
आले अंगावर काटे”

असे म्हणताना निसर्ग आणि मानवी व्यवहार यांच्या अंगाने स्वतंत्र अर्थपूर्ण चिंतन आपणास न्याहाळता येते.

बहिणाबाईंनी स्वतःच्या माहेराचे, माहेरच्या वाटेचे घरापासून मळ्यापर्यंत लागणाऱ्या वेगवेगळ्या घरांचे/वस्त्यांचे वर्णन अनुक्रमे ‘माहेर’, ‘माहेरची वाट’, ‘घरापासून मळ्याकडे’ या कवितांमध्ये केलेले आहे. हे वर्णन वाचताना महाराष्ट्रातील एक प्रातिनिधिक खेडेच वाचकांच्या डोळ्यासमोर उभे राहते. ‘घरापासून मळ्याकडे’ या कवितेच्या एकेका तुकड्यात वस्तीचे दर्शन घडते. प्रथम लागतो तो महारवाडा. या महारवाडाच्या दैन्यावस्थेचे चित्रण बहिणाबाई अशा शब्दात करतात —

“देखा महारवाड्यात
कशी मानसाची दैना
पोटामधी उठे आग
चुल्हा पेटता पेटेना”

पाटलांच्या हुकमाचे ताबेदार अशा या महावस्तीनंतर लागते दारूची भट्टी. दारूच्या व्यसनाकडे पाहण्याचा बहिणाबाईंचा दृष्टिकोन आगळा आहे. खेड्यातले लोक शोक चैन म्हणून पीत नसतात तर,

“काम करीन भागे
संकटात गांजे कोनी
दुख इसऱ्याच्या साठी
करती रे नशा पानी”

दुःख, संकट विसरण्यासाठी लोक दारू पीत असले तरी, दारू हा दुःख संकटावरील उपाय नाही, हेही त्या जाणून आहेत. थोडक्यात, महाराष्ट्रातील एका संपूर्ण खेड्याचं विविधांगी प्रातिनिधिक दर्शन या कवितांमधून घडतं. गावातील शेतकरी, महाजन, मारवाडी, महार, अशो जाती—जमातीबरोबरच दारूची भट्टी, नारखावाडा, भूताची हवेली, बालाजी, विठोबा इ. देवांची देवळं या सान्याचं वर्णन, तत्कालीन ग्रामव्यवस्थेचं चित्र उभं करतं. बहिणाबाईंच्या या कवितेचं वैशिष्ट्य असं की त्या गावाचं, वस्तीचं, व्यक्तीचं केवळ वर्णन न करता त्याबरोबरच एखादा विचार, एखादं सामाजिक सत्यही त्या सांगून जातात.

मराठी ग्रामीण कवितेचे नाते संतपरंपरेशी स्वाभाविकपणानेच जुळलेले नाते आहे. अठरापगड जातीतील संतांनी पेरलेले विचारधन ग्रामीण मातीतच श्रद्धेने रुजविले गेले आहे. घराघरांतून, देवळांतून, उत्सवांतून ते जोपासले गेले आहे. पंढरीची आषाढी कार्तिकी वारी नेमाने करणारे वारकरी उपास तापास करणाऱ्या स्त्रिया यांची सश्रद्धता हा ग्रामीण जीवनाचा जीववरस आहे. म्हणून बहिणाबाईंना ‘देव अजब गारोडी वाटतो. सूर्यात अरूपाचे रूप दिसते तर मातीत राबतानाही त्यात गीता, भागवत सामावलेले दिसते. आणि देवाचं ‘येन जानं’ वाऱ्यामुळे कानाशी येऊन ठेपतं. प्रत्येक ठिकाणी देव पाहणारी वृत्ती शेतकऱ्याच्या बरोबरीने खपणाऱ्या बैलात देव पाहिल्याशिवाय कशी राहिल? बैलांना सजवून त्यांच्या अंगावर झूल चढवून त्यांना पुरणपोळीचा नैवेद्य दाखविण्याची तयारी होते. —

“आता पुंजा रे बैलाले
फेडा उपकाराचं देनं
बैला, खरा तुझा सन
शेतकऱ्या तुझं रीन!”

बैलाबद्दलची कृतज्ञता येथे व्यक्त होते. ‘रायरंग’या कवितेतही बहिणाबाईंनी अशीच कृतज्ञता सुचविली आहे. लोकाचं रंजन करता करता, लोकांना हसविता हसविता, डोळ्यात अंजन घालणारा बहुरूपी त्यांना श्रेष्ठ कलावंत वाटतो. त्याच्या गुणांची कदर करावी असेही त्यांनी सुचविले आहे. तो केवळ पोटाथी नाही, तो देवाचे पुराणही सांगतो., देवाचं ‘दर्शन’ घडवितो म्हणून त्याच्याविषयी आपण कृतज्ञ असणं आवश्यक आहे असं त्यांनी आग्रहानं म्हटलं आहे.

“आला रायरंग दारी

याचं फेडा तरी रीन

थकले भागले

त्याचा घालवितो शीन''

रायरंगाचे ग्रामीण जीवनातील योगदान किती मोठे होते ते या उद्गारातून समजते.

“म्हणू नका रे भिकारी

जरी तुम्ही नानावटी

करा गुनाची कदर

हात घाला कनवटी”

बहिणाबाईंच्या या दृष्टीत सांस्कृतिक ऐश्वर्य आढळतं, गुणवंताची हेटाळणी होऊ नये, कदर व्हावी असं म्हणणारं एक राजस मन या कवितेतून जाणवतं. ग्रामीण जीवनाच्या दुःखावर फुंकर घालणारा 'रायरंग' संस्कृतीला तोलणारा एक नक्षीदार खांबच होता, याचेही स्मरण होते. ग्रामीण भागात पहाटे फिरणारा पिंगळा, वासुदेव किंवा बहुरूपी, रायरंग म्हणजे सामाजिक जीवनाचा सांस्कृतिक भाग होय.

‘बहिणाबाईंचे जीवन आणि कविता या दोन वेगळ्या नव्हेतच; त्या एकरूपच आहेत. याचा अर्थ असा की जीवनसंघर्षाकडे समंजसपणे पाहण्याची वृत्ती आणि जन्मजात प्रतिभा यांमधून अशा व्यक्तिमत्त्वाचे साहित्य फुलत जाते. बहिणाबाईंचेही असेच आहे. किंबहुना असे म्हणता येईल की दुःख हलके करण्याचा एक मार्ग म्हणजे त्यांची कविता होती. आत्माभिव्यक्तीएवढी समाधान देणारी दुसरी कोणती गोष्ट असते?’^१

ह्या निरक्षर लोकमातेची अक्षरलेणी लोकोत्तर ठरल्यानंतर समकालीन मराठी ग्रामीण कवितेत ना.धों.महानोर आणि विठठल वाघ यांच्या कवितांना अफाट लोकप्रियता लाभली. ग्रामीण जनजीवन, या जनजीवनाचा केंद्रबिंदू असलेला कृषी व्यवसाय आणि कृषक समाज हा विठठल वाघांच्या कवितेचा मुख्य गाभा आहे. शेतकरी, त्याचे सुखदुःख, त्याच्यावर होणारे विविध स्वरूपाचे अन्याय, पिळवणूक या सर्वांचा वेध ही कविता ग्रामीणजीवनातील लोकभाषा, लोकगीते, लोकश्रद्धा, लोकपरंपरा यांच्या आधारे घेत जाते. शेतीतील नवोन्मेषशाली सर्जनाने या कवीचे मन आनंदमन जाते. तर हेच मन या भोळ्याभाबड्या कृषकावर होणाऱ्या अन्यायाने, पिळ्यान्पिळ्यापासून होत असलेल्या त्याच्या शोषणाने आक्रंदून उठते. हे आक्रंदन प्रसंगी या शोषित जनतेला प्रतिकारासाठी सज्ज व्हायलाही प्रवृत्त करते. विस्तारभयास्तव येथे त्यावर अधिक भाष्य करता आले नाही.

निष्कर्ष :

१. सुरुवातीला दुर्लक्षित राहिलेल्या ग्रामीण किंवा कृषीप्रधान लोकजीवनाचा आढावा त्या त्या भागातील साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यकृतीतून नंतर अविष्कृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९२० च्या दशकापासून ग्रामीण संवेदना व्यक्त होऊ लागल्या.

२. शेतीतील अडचणींमुळे शेतकऱ्यांच्या संपूर्ण कुटुंबाचीच वाताहत झाली. या अवस्थेमुळे ग्रामीण भागात हाहाकार माजला. हे चित्रण शेतकरीपुत्र साहित्यिकांनी अत्यंत निर्भिडपणे समाजापुढे मांडले.

३. कृषीजीवनाचे गंभीर वास्तव लोकांपुढे, शासनापुढे, समाजापुढे साहित्याद्वारे आले. साहित्यिकांना जे वाङ्मयप्रकार भावले त्यात प्रामुख्याने कादंबरी, कथा व कवितांचा अंतर्भाव होतो.

४. ग्रामीण कवितेत बहिणाबाईंची कविता ही खऱ्या अर्थाने ग्रामीण कविता ठरते. धरत्रीला माता मानणारी बहिणाबाई ही जातिवंत कृषिकन्या आहे. निसर्ग, शेती, ग्रामीण समाजव्यवस्था, आणि सहज आणि सर्जनशील भाषाशैली इ.वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी बहिणाबाईंची कविता आहे.

५. विविधांगी विषय हाताळणारी बहिणाबाईंची कविता म्हणजे कृषीजीवनाचा अस्सल आरसा आहे. 'सामाजिक जाणिव, अध्यात्माचा स्पर्श, जीवनविषयक सर्वांग सुंदर तत्त्वज्ञान, दीनदलितांप्रती कणव, शेतकरी आणि ग्रामीण जीवनाशी जुळलेली नाळ, अंधश्रद्धा, व्यसने यांच्याविषयी स्पष्ट मते, सण, स्त्रीजीवन, विनोद, हास्य—कारुण्य, मानवतावाद, उपदेशपरता, संतांविषयी आदर, साहित्याला नव्याने ओळख करून दिलेले ग्रामीण, शेतकरी जीवनात वापरले जाणारे शब्द, वाक्प्रचार आणि म्हणी असे विविधांगी विषय आणि वैशिष्ट्ये यांनी त्यांची कविता बहरली आहे. नैराश्याला दूर सारत आशेचा किरण तेवता ठेवत कठीण परिस्थितीशी लढण्याचा महामंत्र देणारी त्यांची कविता नैराश्याने आणि बिकट परिस्थितीने ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांना तर आत्महत्येपासून परावृत्त करण्याचे सामर्थ्य ठेवतेच, शिवाय माणसाला माणसापासून दूर नेणाऱ्या विज्ञानवादी युगात समग्र मानवाला माणूसपण शिकवण्याची, जीवनाचे तत्त्वज्ञान शिकवण्याची धमक ठेवते.’^२

संदर्भ :

१. कोत्तापल्ले, (डॉ.) नागनाथ, 'स्वागत', बहिणांकीची गाणी : एक अभ्यास, प्रमिला भिरुड, प्रथमावृत्ती, व्यंकटेश प्रकाशन, जळगाव, २००३, पृ. २.

२. मांडवकर, (डॉ.) पवन, बहिणांकीची गाणी : सौंदर्य आणि समीक्षा, सेवा प्रकाशन, अमरावती, तृतीयावृत्ती, २०१८, पृ. २४९-२५०.

Publication details:

Ajanta, International UGC listed Journal, Aurangabad, ISSN 2277-5720, Vol. VIII, Issue I, Jan-Mar 2019, Marathi Part VI, Impact factor 5.5, pp. 33-40, UGC approved Listed Journal No. 40776, Proceedings for National Conf. on 'Indian Farmer : Issues & Challenges', Shri Kisanlal Nathmal Goenka Arts & Comm. College, Karanja Lad, Dist. Washim, Dt. 17 Feb. 2019

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4288670>